

Давиденко В. І.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

УКРАЇНСЬКІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

У статті висвітлюються досягнення сучасного навчального словникарства, інновації та сучасні особливості творів на засадах антропоцентричного параметру, обсягу, повноти охоплення матеріалу, функційного потенціалу, визначення актуальних напрямів подальшого розвитку з урахуванням нагальних викликів і запитів користувачів.

Зазначається, що навчальна лексикографія за темпами розвитку, підходами до укладання праць, їх удосконаленням, різноманітністю, кількістю, інноваційними складниками завжди випереджала інші типи лексикографічних творів. Наголошується, що останніми роками в усьому світі відбувається «лексикографічний бум», «лексикографічний розмах» (О. Демська), який є відображенням удосконалення та сучасних підходів словникарства, досягнень науки і техніки, усвідомленням цінності знань, чисто прагматичних запитів. Це період активного розвитку і для навчальної лексикографії.

Аналізується сучасний потенціал українського навчального словникарства, який можна використовувати як додатковий матеріал на заняттях для поглибленого вивчення дисципліни. Він складається із лінгвістичних та енциклопедичних, перекладних і термінологічних словників, довідників для загальних і спеціальних цілей, словників змішаного типу. Підкреслюється, що з кінця ХХ століття в усьому світі спостерігається розквіт енциклопедичного й довідкового форматів лексикографічної продукції, яка у кількісному плані набагато переважає всі інші типи словників. Для енциклопедій характерні логічність, чіткість, стрункість, уніфікація подачі матеріалу, вичерпність опису, об'єктивність. Основним завданням є створення комплексу навчальних праць з урахуванням вікових відповідностей, етапу навчання, рівня знань, сучасних досягнень педагогічної та психологічної наук.

Ключові слова: навчальна лексикографія, антропоцентричний параметр, енциклопедичний і довідковий формати, інноваційні складники.

Постановка проблеми. Навчальна лексикографія за темпами розвитку, підходами до укладання праць, їх удосконаленням, різноманітністю, кількістю, інноваційними складниками завжди випереджала інші типи лексикографічних творів. Теоретики лексикографії вважають, що ідеальним досягненням сучасної лексикографії може стати створення низки взаємопов'язаних словників – комплексу навчальних лексикографічних праць з урахуванням різних відповідностей (етапу навчання, рівня знань, вікових, психологічних особливостей контингенту учнів) і з висхідним ступенем труднощів у вивченні мовних одиниць [8, с. 55].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кілька десятиліть в усьому світі відбувається «лексикографічний бум», «лексикографічний розмах» (О. Демська), який є відображенням удосконалення та сучасних підходів словникарства, досягнень науки й техніки, усвідомленням цінності знань і чисто прагматичних запитів. Це період активного розвитку і для навчальної лексикографії.

В. Г. Гак, розмірковуючи про закономірності її становлення, писав, що «аналіз словникових формулювань, характер стосунків словникарських висловлювань зі світом, який описується, тип повідомлення, властивий словнику, засвідчує, що словник належить до дидактичного жанру й володіє всіма основними ознаками педагогічного мовлення» [5, с. 12].

Діалог «людина-словник» є важливою формою комунікативної й пізнавальної діяльності. При цьому необхідно враховувати, що у трьох основних груп користувачів словників – носіїв мови (насамперед учнів), ті, хто вивчає іноземну мову, і лінгвісти, які вивчають мову, у процесі діалогу виникають принципово різні задачі [12, с. 7].

Сучасний потенціал українського навчального словникарства, який можна використовувати як додатковий матеріал на заняттях для поглибленого вивчення дисципліни, складається із лінгвістичних та енциклопедичних, перекладних і термінологічних словників, довідників для загальних

і спеціальних цілей, а також словників змішаного типу. Як слушно зазначає Є. А. Карпіловська, «змодельовати будову сучасного українського лексикону насамперед покликані лексикографи, адже саме словник завдяки виробленій формі опису певного об'єкта – окремої одиниці або сукупності одиниць – становить найзручнішу й найефективнішу модель унаочнення властивих йому ознак» [1, с. 5].

Автори лексикографічних праць наголошують, що «вивчення мови, оволодіння мовними засобами комунікації й духовної діяльності триває протягом усього життя людини. Надійними помічниками для кожного на цьому шляху опанування мови стають якісні словники й довідники» [16, с. 3].

Лексикографи констатують: «У нашій незалежній державі ми зробили українську мову державною, захистивши і зберігши її. Але необхідно пам'ятати, що мова не є чимось усталеним, вона живе, розвивається. Словниковий склад – найбільш відкрита мовна підсистема, найбільш мінливий, нестійкий компонент мови. Він безпосередньо відображає життя народу і чутливо реагує на будь-які зміни у ньому. В потоці нової соціальної лексики легко втратити орієнтири точного слововживання» [4, с. 3].

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні досягнень сучасного навчального словникарства, інновацій та сучасних особливостей творів на засадах антропоцентричного параметру, обсягу, повноти охоплення матеріалу, функційного потенціалу, визначенні актуальних напрямів подальшого розвитку з урахуванням нагальних викликів і запитів користувачів.

Виклад основного матеріалу. До фундаментальних словникарських праць належить «Український тлумачний словник: тезаурус: 250000 слів і словосполучень», що найповніше представляє лексичний склад української мови на початку ХХІ століття і розрахований на широке коло читачів, які вивчають українську мову, цікавляться українською культурою, студентів, фахівців майже всіх спеціальностей. Твір має на меті, щоб користувачі правильно розуміли і вживали слова в наукових і літературних текстах.

У «Словнику труднощів української мови: близько 100000 слів» наводяться відомості про наголошування слів і словоформ, привернуто увагу до особливостей словозміни та написання як слів, так і сталих словосполук. Важливим у довіднику є матеріал зі слововживання, спрямований на розрізнення у мовленні слів-паронімів і семантично близьких, але функціонально відмінних лексичних одиниць; описано значну кіль-

кість наявних в українській мові варіантів – фонетичних, граматичних, словотвірних. Словник матиме безперечну практичну цінність, оскільки сприятиме підвищенню культури мовлення тих, хто користується українською мовою [16, с. 3].

«Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики», укладений за допомогою новітніх комп'ютерних та інформаційних технологій, складається із 253 тисяч слів і містить словотворчі, стилістичні, лексичні, орфоепічні варіанти, які відображаються на письмі (с. V). Його також можна рекомендувати широкій аудиторії.

З кінця ХХ століття в усьому світі спостерігається розквіт енциклопедичного й довідкового форматів лексикографічної продукції, яка у кількісному плані набагато переважає всі інші типи словників. Енциклопедії вирізняють логічність, чіткість, стрункість, уніфікація подачі матеріалу, вичерпність опису, об'єктивність. Підготовка й видання енциклопедії є складним, багатоаспектним процесом, який проходить кілька взаємопов'язаних етапів. Характерними особливостями енциклопедій є широта охоплення матеріалу, його системність, структурованість, наукова точність і вивіреність фактів [2, с. 3].

Останніми роками опубліковано чимало оригінальних енциклопедичних праць для дітей різного віку – від дошкільного до молодшого, середнього й старшого шкільного: «Енциклопедія малюка»; «Енциклопедія про все на світі у казках та оповіданнях для дітей дошкільного віку»; «Азбука ввічливості: історія про маленьку дівчину, її друга, хороші манери і чарівні перетворення»; «Енциклопедія про тварин. Дивовижні факти: для дітей молодшого та середнього віку»; «Дивовижна Україна: енциклопедія для дітей»; «Дітям про все на світі: популярна дитяча енциклопедія».

Так, «Енциклопедія малюка» має на меті познайомити дитину з оточуючим світом, тому її зміст складається з таких тем: «Наша планета»; «Твій світ»; «Твоя подорож»; «У нас у гостях»; «Веселе дозвілля»; «Наші сусіди». «Кожній главі відповідає своя умовна позначка – піктограма, яка допоможе орієнтуватися у книзі» [9, с. 3].

«Енциклопедія про все на світі у казках та оповіданнях» також створена для дітей дошкільного віку. В ній інформація викладена в ігровій та зрозумілій для дитини формі (у казках та оповіданнях) і доповнена яскравими ілюстраціями. Зміст складається більше ніж зі 100 тем, заголовки сформульовані у вигляді питань: Де на Землі найхолодніше та найгарячіше? Чому вода гасить вогонь? Чи всі рослини ростуть з насіння? Яка

різниця між алігаторами та крокодилами? Чому і як людина відчуває? Як літаки літають? Чому вода кипить, а молоко «тікає»? Кожну сторінку прикрашають невеликі фігурки тварин, предметів. Текст рубрики «Чи відомо тобі?» розміщено на кольоровому «килимку».

Мета твору «Азбука ввічливості» – прищепити дитині хороші манери, підказати, як навчити малюка завжди бути ввічливим, чесним, добрим, працьовитим. Головна героїня – звичайна маленька дівчинка Мері-Джейн, яка живе в Англії. У книзі наведені казкові тексти, які поєднуються з віршами, піснями, розмальовками, завданнями.

«Енциклопедія про тварин: дивовижні факти» укладена для дітей молодшого та середнього шкільного віку. У книзі описуються 54 тварини, причому як поширені, знайомі, так і не надто відомі (бандикут, оцелот, горал). Подача матеріалу уніфікована – кожна тварина характеризується за однаковою схемою: 1) клас, 2) родина, 3) ареал поширення, 4) довжина тіла, 5) висота, 6) вага, 7) харчування, 8) тривалість життя. Наводяться й історичні факти, цікавинки. Для зручності користувачів зміст дублюється алфавітним покажчиком.

Скарбницею збереження й популяризації культурних цінностей є твір «Дивовижна Україна: енциклопедія для дітей», призначений для дітей середнього та старшого шкільного віку. У цій книзі інформація подається за такими темами: «Що означає назва «Україна»?»; «Цікаве та незвичайне в Україні»; «Україна і світ»; «Територія України»; «Історичні та етнографічні області України»; «Населення України»; «Українська мова»; «Релігії в Україні»; «Державні символи України».

Корисними й інформативними є такі розділи: «Цікаві факти про Карпати, Дніпро»; «Культура й традиції України»; «Традиції та звички українців»; «Обереги»; «Вишиванки»; «Легенди України»; «Тасмниці українських скарбів»; «Сенсаційні археологічні знахідки»; «Карта пам'яток України»; «Найвідоміші винаходи українців»; «Всесвітньовідомі митці України»; «Видатні українці, якими ми захоплюємося». Енциклопедію укладено з урахуванням вікових особливостей читачів. Вона написана гарною мовою, матеріал логічно відібраний і представлений у доступній формі для сприйняття й запам'ятовування.

Твір «Дітям про все на світі: популярна дитяча енциклопедія» складається із 7 книг. У першій книзі розповідається про Всесвіт, у другій, яка складається із двох частин, – про людський організм та виробництво різних речей, у третій – про

дивовижний стан тварин, у четвертій – про цивілізацію, п'ятій, яка складається із 2 частини, – про етикет і таємниці, загадкові явища, шоста – розкриває такі теми: «Світ динозаврів», «Життя під мікроскопом», «Життя в екстремальних умовах», сьома книга присвячена Арктиці та Антарктиці – холодним краям тривалої ночі, опису життя тундри та Зеленому морю на півночі планети.

До переваг дитячих енциклопедій належить зміст, схвалений психологами, гарна українська мова, якою написані пізнавальні тексти з урахуванням вікових особливостей, чудові ілюстрації, а також поліграфічне оформлення: кольорові рішення, велика кількість фотографій, карт, схем, символів, вставок.

Дослідники погоджуються з думкою, що «сучасний рівень гуманітарної освіти (і не тільки) на всіх рівнях (школа, коледж, гімназія, інститут, університет) вимагає гармонізації навчальних програм із найновішими досягненнями, здобутками у різних наукових галузях. На нашу думку, у цьому напрямі повинна налагоджуватися тісніша співпраця між педагогами та науковцями конкретних гуманітарних сфер, між теоретиками і практиками, між школою та вищим навчальним закладом. Серед важливих засобів наукового зацікавлення, нових об'єктів вивчення у шкільному курсі повинні стати словники, які по-своєму відображають мовну картину світу, його минулі і сучасні реалії» [14, с. 61].

Одним із найважливіших завдань, які стоять перед школою, є необхідність навчити учнів логічно мислити, правильно і чітко висловлювати думки, вміло користуватися словом, самостійно оволодівати словниковим багатством мови, вміти із цього багатства вибирати найпотрібніше, широко використовувати в мові стилістичну різноманітність лексики, що сприятиме постійному підвищенню мовної культури учнів [13, с. 3].

У теорії навчальної лексикографії центральне місце займає поняття «лексичного мінімуму». Йдеться про сукупність слів, відібраних завдяки гармонійному стисненню усього лексичного складу літературної мови з певною метою [8, с. 53]. У серії «Словники України» вийшло кілька творів такого типу: «Тлумачний словник-мінімум української мови: близько 9 тисяч слів» і «Сучасний словник-мінімум іншомовних слів: близько 9000 слів».

Для учнів та вчителів загальноосвітніх шкіл був створений «Короткий тлумачний словник української мови: близько 7000 слів», основна мета якого – навести коротке пояснення

найуживаніших слів і надати матеріал для різних вправ із лексики української мови під час навчання і на заняттях мовних гуртків [13, с. 3]. Джерельну базу словника склали тексти з періодичної преси, науково-популярної та художньої літератури.

Для школярів, абітурієнтів, студентів, а також тих, хто прагне вдосконалити знання з української мови, був укладений «Великий шкільний словник української мови», який включає «Список синонімів», «Список антонімів», «Список омонімів», «Список паронімів», «Список фразеологізмів», «Орфографічний словник», «Словник мовознавчих термінів», «Словник літературознавчих термінів», «Граматичний коментар». У передмові наголошується, що «зміст і структура словника-довідника підпорядковані важливому завданню – зробити мовлення кожного користувача більш образним, багатшим, емоційним, виразним [4, с. 3].

«Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» укладений на основі комп'ютерного «Морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови» Інституту мовознавства НАН України й охоплює близько 170 тисяч слів. «Він подає найпотужніші словотвірні гнізда сучасної української мови, в яких слова впорядковані відношеннями похідності й об'єднані спільними коренями. У статтях словника показано ступінчастий характер словотворення і відбито послідовність формування словотвірних пар слів. Він допомагає учням, студентам вищих і середніх навчальних закладів краще уявити будову гнізд, словотвірну структуру слів і зрозуміти механізм словопородження у мові» [21, с. 2–3].

Перший «Тематичний словник школяра» був створений для учнів молодшого і середнього шкільного віку. Книга призначена для повсякденного користування на уроках та самостійної

домашньої роботи. Значення слів у словнику розкриваються за темами історичного, краєзнавчого, народознавчого, природознавчого, мовознавчого, мистецтвознавчого, спортивного, побутового та іншого характеру. Усі слова згруповано у 87 тем. Слова проілюстровані віршами, загадками, акро-віршами, скоромовками, лічилками, прислів'ями та приказками [15, с. 3].

В українському лексикографічному просторі є мово-країнознавчий словник-довідник «Україна в словах», укладений для учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто вивчає українську мову на матеріалі, вибраному з підручників, посібників, художньої літератури, усної народної творчості, публіцистики, науково-популярних праць. Він представлений 12 тематичними групами: «Наша держава – Україна»; «Зі сторінок історії України»; «Місто. Село. Громадські споруди. Установи. Засоби зв'язку»; «Українське мистецтво. Фольклор»; «Найдавніші вірування»; «Християнське віровчення і свята», іншими темами.

Висновки і пропозиції. Завдяки важливим різностороннім завданням, багатоаспектним підходам, потужному потенціалу, різним запитам користувачів навчальна лексикографія завжди випереджає інші типи лексикографічних творів.

Реєстр сучасних навчальних лексикографічних праць включає філологічні й енциклопедичні, перекладні та термінологічні словники, довідники для загальних і спеціальних цілей, словники змішаного типу, матеріал яких можна використовувати для поглиблення знань, як додатковий матеріал на заняттях, у роботі мовних гуртків. Основним завданням є створення комплексу навчальних праць з урахуванням вікових відповідностей, етапу навчання, рівня знань, сучасних досягнень педагогічної та психологічної наук.

Список літератури:

1. Активні ресурси сучасної української номінації : ідеографічний словник нової лексики. К. : КММ, 2013. 414 с.
2. Велика українська енциклопедія. Словник. К. : Енциклопед. вид-во, 2015. 1406 с.
3. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 896 с.
4. Великий шкільний словник української мови / Уклад. Т. К. Співак. Х. : ФОП Співак В. Л., 2012. 624 с.
5. Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) // *Актуальные проблемы учебной лексикографии*. М., 1977.
6. Дивовижна Україна : енциклопедія для дітей: для дітей серед. та ст. шк. віку. К. : Глорія, 2018. 223 с.
7. Дітям про все на світі: популярна дитяча енциклопедія. Х. : Белкар-книга, Кн. 1, 2012. 208 с.; Кн. 2, 2012. 192 с.; Кн. 3, 2012, 192 с.; Кн. 4, 2012. 192 с.; Кн. 5, 2014. 192 с.; Кн. 6, 2009. 192 с.; Кн. 7, 2015. 208 с.
8. Зубець Н. О. Українська лексикографія другої половини ХХ – початку ХХІ століття : навч. посіб. 2011. 124 с.
9. Енциклопедія малюка / М. О. Толстікова. К. : ТОВ «Перо, 2009. 128 с.
10. Енциклопедія про все на світі у казках та оповіданнях / уклад. Ю. М. Карпенко. К. : ТОВ «Глорія», 2017. 128 с.

11. Енциклопедія про тварин: дивовижні факти / авт.-уклад. Ю. М. Карпенко. К. : ТОВ «Видавництво «Глорія», 2018. 128 с.
12. Козырев В. А., Черняк В. Д. Русская лексикография : учеб. пособие. М. : Дрофа, 2004. 285 с.
13. Короткий тлумачний словник української мови: близько 7000 слів / Уклад.: Д. Г. Гринчишин, В. Л. Карпова, Л. М. Полюга, М. Л. Хулаш та інші; за редакцією Д. Г. Гринчишина. К. : Вид. центр «Просвіта», 2010. 600 с.
14. Кровицька О. В. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів : Ліга-Прес, 2005. 175 с.
15. Прищепа К. С., Лук'яненко В. Г. Тематичний слоник школяра. К. : Форум, 2001. 336 с.
16. Словник труднощів української мови: близько 100000 слів / Укладач О. М. Уліщенко, за заг. ред. В. С. Калашника. Х. : ФОП Співак В. Л., 2010. 928 с.
17. Сучасний словник-мінімум іншомовних слів: близько 9000 слів / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. К. : Довіра, 2008. 798 с.
18. Тлумачний словник-мінімум української мови: близько 9000 слів. 3-є вид., випр. і доповнене / Уклали: Л. О. Ващенко та О. М. Єфімов. К. : Довіра, 2004. 607 с.
19. Україна у словах: мовокраїнознав. слов.-довід. : навч. посіб. для учнів загальноосвіт. шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто вивчає укр. мову / Упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. К. : ВЦ «Просвіта», 2004. 704 с.
20. Український тлумачний словник: тезаурус: 250000 слів і словосполучень. Ірпінь; Київ : Перун, 2016. 1692 с.
21. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови: 15600 слів у складі 127 гнізд / Уклад.: Н. Ф. Клименко та ін. К. : Наук. думка, 2005. 264 с.

Davydenko V. I. UKRAINIAN LEXICOGRAPHIC WORKS IN THE MODERN EDUCATIONAL SPACE

The article deals with the achievements of modern educational dictionaries, innovations and modern peculiarities of works on the basis of anthropocentric parameter, volume, completeness of material coverage, functional potential, determination of current directions of further development taking into account urgent challenges and user requests, etc.

It is noted that educational lexicography in terms of development, approaches to the conclusion of works, their improvement, diversity, quantity, innovative components has always been ahead of other types of lexicographic works. It is stated that in recent years there is a "lexicographic boom", "lexicographic scope" (O. Demskaya), which is a reflection of improvements and modern approaches to vocabulary, advances in science and technology, awareness of the value of knowledge and purely pragmatic demands. This also affected the period of active development for educational lexicography. The modern potential of Ukrainian educational vocabulary is analyzed, which can be used as additional source in the classroom, for in-depth study of the discipline consists of linguistic and encyclopedic, translation and terminological dictionaries, reference books for general and special purposes, and dictionaries of mixed type.

It is emphasized that since the end of the twentieth century there has been a flourishing of encyclopedic and reference formats of lexicographic products all over the world, which in quantitative terms far exceeds all other types of dictionaries. Encyclopedias distinguish between logic, clarity, harmony, unification of material presentation, completeness of description, objectivity, etc. The primary task is to create a set of educational works taking into account the correspondence: age, stage of study, level of knowledge, modern achievements of pedagogical and psychological sciences, etc.

Key words: *educational lexicography, anthropocentric parameter, encyclopedic and reference formats, innovative components.*